

УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ

Факультет соціальної та психологічної освіти
Кафедра соціальної педагогіки та соціальної роботи

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

освітній ступінь бакалавр

на тему:

ГЕНДЕРНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ СТУДЕНТІВ З ІНВАЛІДНІСТЮ

Виконав:

здобувач IV курсу, Р/41 групи
спеціальності 231 «Соціальна робота»
освітня програма «Соціальна робота
(соціально-психологічне консультування)»
Гавенко Едуард Валерійович

Керівник:

доктор філософії
з соціальної роботи,
доцент кафедри
соціальної педагогіки та соціальної роботи
Алла ВОЙТОВСЬКА

Рецензент:

кандидат педагогічних наук, доцент
Галина БОНДАРЕНКО

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ГЕНДЕРНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ З ІНВАЛІДНІСТЮ	8
1.1. Проблеми гендерної соціалізації студентської молоді з інвалідністю.....	8
1.2. Нормативно-правова база щодо забезпечення гендерної рівності та інклюзивної освіти.....	13
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ГЕНДЕРНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ НА БАЗІ ГЕНДЕРНОГО ЦЕНТРУ	35
2.1. Організаційна структура діяльності Гендерного центру.....	35
2.2. . Методичні рекомендації щодо організації та змісту гендерної соціалізації студентської молоді з інвалідністю.....	48
ВИСНОВКИ	52
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	55

ВСТУП

Актуальність дослідження. Становлення української держави, утвердження цивілізованих норм життя, інтеграція в Європейське Співтовариство передбачають гармонізацію суспільних відносин. Розвиток нашого суспільства вимагає радикальних змін у забезпеченні рівних можливостей представників обох статей у різних сферах суспільного життя, а також законодавчого закріплення і правового втілення гендерних правозахисних механізмів, розробки стратегії гендерної політики та її реалізації в Україні, активної участі у цьому процесі молоді.

Актуальність гендерних трансформацій в Україні зумовлена як її внутрішніми потребами, так і міжнародними зобов'язаннями держави. Гендерного реформування потребує кожна сфера нашого життя: промисловість, сільське господарство, державне управління, охорона здоров'я, екологія, будівництво, транспорт, а особливих змін чекає освітня галузь. Освітня система повинна виконувати інформаційно-просвітницьку та виховну функції, сприяючи гендерним перетворенням і формуючи у молодого покоління нові підходи у цій сфері. Підвищеної уваги потребують студенти з особливими освітніми потребами, що належать до соціально вразливих верств населення, і задля належного соціального захисту і щодо забезпечення відповідного соціально-психологічного супроводу в умовах ЗВО.

Освіта, поєднуючи функції передачі та поширення ідеалів, норм, цінностей, умінь, знань від одного покоління до іншого, спроможна закласти теоретичні та практичні основи для гендерної соціалізації студентської молоді з особливими освітніми потребами в умовах ЗВО.

Гендер є одним із фундаментальних вимірів соціальної структури суспільства; разом з іншими соціально-демографічними та культурними характеристиками формує соціальну систему, закладає соціально-рольову основу особистості, яка визначає можливості в суспільному виробництві, професійній діяльності та освіті.

Гендерна соціалізація молоді стала міждисциплінарною проблемою, що вивчається активно упродовж двох останніх десятиліть. Зокрема, педагоги усвідомлюють, що відсутність повноцінного гендерного виховання і статевої просвіти не лише призводить до відхилень у формуванні особистості, але й до невротичних і поведінкових порушень, нещасливих шлюбних стосунків у майбутньому. Жорсткі стандарти традиційної культури щодо статевого виховання, які пропагуються суспільством через заклади освіти, стають об'єктивною перешкодою для ефективної соціалізації молодого покоління.

Сьогодні особливо гостро стоїть питання соціалізації людей з особливими освітніми потребами, яке залишається «відкритим» в усіх сферах суспільного життя. Шлях до повноцінного існування студентської молоді з особливими освітніми потребами насамперед ускладнюють усталені в суспільній свідомості упередження та стереотипи. А це призводить до певного зниження життєдіяльності молоді з особливими освітніми потребами, її труднощів у самообслуговуванні, дезадаптації у навчанні та спілкуванні зі своїми однолітками та навколишнім середовищем.

В умовах розбудови демократичного суспільства в Україні знаходить підтримку громадську думку про те, що люди з інвалідністю не повинні бути ізольовані від суспільного життя, а навпаки – жити, активно спілкуватися зі своїми однолітками, членами сім'ї, навчатись у закладах освіти тощо. Завдяки розвитку в нашій країні демократичного громадянського суспільства набрали чинності міжнародні правові документи щодо захисту життя осіб з інвалідністю. Насамперед, це Декларація «Про права дитини» (1991), Декларація «Про права інвалідів» (проголошена резолюцією Генеральної Асамблеї ООН у 1997 р.), а також закони України «Про освіту» (2006), «Про основи соціальної захищеності інвалідів України» (1991), «Про державну соціальну допомогу дітям-інвалідам» (2000), «Про соціальні послуги» (2003), «Про будівельні норми» (2009) та ін.

Низкою нормативних документів (Конвенцією ООН про права дитини (1989), Законом України «Про загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року» (2009), Законом України «Про охорону дитинства» (2001), Концепцією розвитку інклюзивної освіти (2010), Законом України «Про доступ до публічної інформації» (2011), Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації інвалідів, дітей-інвалідів та інших окремих категорій населення, переліку таких засобів» (2012), Указом Президента України «Про активізацію роботи щодо забезпечення прав людей з особливими освітніми потребами» (2015) та ін.) передбачено удосконалення нормативних засад, упровадження інноваційних технологій, демократизацію підходів в організації освітнього процесу дітей та молоді з особливими освітніми потребами, їхнього психолого-педагогічного, медико-соціального супроводу, забезпечення архітектурної доступності до закладів освіти різних типів.

Брак чіткого соціологічного розуміння соціально-конструйованої природи гендерних відмінностей і функціонування соціальних інститутів, зокрема у сфері гендерної соціалізації, зумовлює неефективний характер багатьох законодавчих актів, що ставлять на меті подолання гендерної дискримінації, формування соціально-справедливого демократичного суспільства. Тому суспільно значущим і актуальним є вивчення комплексних процесів гендерної соціалізації та виховання студентської молоді з інвалідністю з урахуванням особливостей наявного соціокультурного контексту.

Теоретичні положення, які розкривають соціально-педагогічні закономірності формування особистості дитини з особливими освітніми потребами та соціально-педагогічні підходи до роботи з нею, представлено в працях І. Зверєвої, А. Капської, А. Колупаєвої, Н. Коляди, Т. Кочубей, В. Ляшенка, М. Перфільєвої, О. Расказової, Г. Слозанської, В. Тесленка, С. Харченка та ін. Вивчення проблем соціальної адаптації та соціалізації

дітей з інвалідністю як важливої складової допомоги родинам, що їх виховують, знайшли своє відображення в роботах Н. Грабовенко, І. Демченко, О. Заболотної, І. Іванової, А. Капської, О. Кравченко, Р. Кравченко, Т. Соловйової та ін. Розкриттю різних аспектів соціалізації молоді з особливими освітніми потребами присвячено дисертаційні дослідження вітчизняних науковців: Н. Грабовенка, В. Ляшенка, Н. Мирошніченка, В. Тесленка, М. Тютюнника, М. Чайковського та ін. Проблеми реалізації гендерного підходу у професійній діяльності, формування гендерної культури студентів ЗВО, умови впровадження гендерного підходу у ЗВО знайшли відображення у дисертаційних дослідженнях С. Гришак, І. Іванової, І. Мунтяна, Н. Приходькіної, Т. Семигіної, П. Терзі та ін.

Метою дипломної роботи є аналіз гендерної соціалізації осіб з інвалідністю на базі Гендерного центру.

Відповідно до мети сформульовано такі **завдання дослідження**:

- 1) схарактеризувати проблеми гендерної соціалізації студентської молоді з інвалідністю;
- 2) проаналізувати нормативно-правову базу щодо забезпечення гендерної рівності та інклюзивної освіти;
- 3) описати організаційну структуру діяльності Гендерного центру;
- 4) розробити методичні рекомендації щодо організації та змісту гендерної соціалізації студентської молоді з інвалідністю.

Об'єкт дослідження – студентська молодь з особливими освітніми потребами.

Предмет дослідження – особливості гендерної соціалізації студентської молоді з інвалідністю.

Для досягнення мети та розв'язання поставлених завдань використано комплекс взаємопов'язаних методів дослідження:

– *теоретичні* – аналіз і систематизація наукової літератури із проблеми дослідження, синтез, порівняння, класифікація, узагальнення й систематизація теоретичних і емпіричних даних;

– *емпіричні* – діагностичні, опосередковане спостереження, експертну оцінку.

Практичне значення одержаних результатів полягає у використанні наукових положень і висновків дослідження для підвищення якості професійної підготовки викладачів до роботи зі студентами та їхніми батьками в умовах інклюзивного навчання, а також у системі підвищення кваліфікації педагогічних кадрів.

Матеріали дослідження також прислужаться соціальним педагогам, соціальним працівникам, психологам, педагогам спецзакладів та батькам дітей з особливими освітніми потребами.

Апробація отриманих результатів. Основні ідеї та результати дослідження були представлені на засіданні кафедри, а також на науково-практичних конференціях та семінарах.

Структура та обсяг дипломної роботи: дипломна робота складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 49 найменування.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ГЕНДЕРНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ З ІНВАЛІДНІСТЮ

1.1. Проблеми гендерної соціалізації студентської молоді з інвалідністю

Для переважної більшості юнаків і дівчат з особливими освітніми потребами вступ до ЗВО і початок навчання стають першим дієвим кроком у напрямку гендерної соціалізації. Подібний досвід не завжди відзначається позитивною динамікою. Це пов'язано з неготовністю сучасної вітчизняної освітньої системи до створення оптимальних умов для навчальної діяльності студентів цієї категорії. Організація різних форм інтеграції студентської молоді з інвалідністю (враховуючи їхні індивідуальні особливості та потреби) в освітнє середовище, сприятиме професійному та соціальному становленню цієї категорії молоді, формуванню їх як повноцінних та повноправних учасників життєдіяльності [10].

Останнім часом в Україні значно активізувалася наукова діяльність, спрямована на гендерні дослідження, зокрема й у системі вищої освіти. Є досить актуальними соціальний захист, освітня підтримка та інтеграція у соціум студентів з обмеженими можливостями [16].

Студенти з особливими освітніми потребами є соціально вразливими у зв'язку з незначними здібностями до повноцінного усвідомлення і засвоєння етичних норм і духовних еталонів у стосунках, у тому числі і статево-рольових.

Гендерна соціалізація студентів з особливими освітніми потребами найчастіше постає як проблематична, недійсна. У сегрегованому співтоваристві відтворюються норми «обмеженої сексуальності», гендерні відмінності заперечуються (або їм приписується біологічний характер). В Україні проблеми гендерної соціалізації у зв'язку з обмеженнями

життєдіяльності практично не торкалися ні в соціологічних дослідженнях, ні в публічному дискурсі.

Як показує світовий досвід, розв'язання різноманітних гендерних проблем залежить від формування в суспільстві культури рівності між чоловіком та жінкою, культури їхніх гендерних відносин, які конструюються саме в процесі гендерної соціалізації.

Вивчення гендерної соціалізації студентської молоді з особливими освітніми потребами дозволило з'ясувати, що вона має комплексний характер, бо охоплює не тільки дослідження багатьох суспільних наук (філософії, психології, соціології, соціальної педагогіки та ін.), що розкривають різноманітні аспекти соціалізації студентів узагалі, але й базується на методологічних засадах гендерних досліджень, які містять ідеологічні концепції щодо призначення жінок і чоловіків у суспільстві і шляхів розв'язання проблем гендерної рівності в їхніх стосунках.

З точки зору Л. Кобилянської [11], для досягнення реальної гендерної рівності суспільство повинно засвоїти гендерну ідеологію, яка потребує певних трансформацій суспільної свідомості, а ще обґрунтування, що досягнення рівності є справою не лише жінок, але й чоловіків; та переконання, що саме рівність сприятиме розвитку обох статей.

За словами Т. Мельник, «рівність соціальних статей перш за все обумовлена рівністю прав і рівністю можливостей» [14, с. 96].

Аналіз робіт, присвячених проблемі гендерної ідентичності особистості, виявив тенденцію зростання наукового інтересу щодо її вивчення [5; 6; 22].

Гендерна соціалізація студентської молоді, зазначає О. Кікінежді, має бути заснована на особистісно-егалітарному підході як основному принципі гендерної освіти. Цей принцип, за словами дослідниці, базується на «науковості, об'єктивності гендерних знань як головного підґрунтя подолання стереотипів; позитивізму і толерантності у ставленні до статей та міжстатєвого спілкування» [11, с. 12], урахуванні власного життєвого досвіду індивіда та критичного осмислення засвоєних настанов щодо життя статі.

Активізація гендерного самовизначення та саморефлексії, наголошує О. Кікінежді, відбуватиметься за умови ведення навчального діалогу та підкреслення рівноцінності чоловічого та жіночого начал у людині.

У процесі гендерної соціалізації індивідам через певні суспільні структури приписується наслідувати ту чи іншу гендерну роль, що повинна відповідати гендерній ідентичності. Домінуючими структурами гендерної соціалізації дослідники вважають сім'ю, заклади освіти, групу однолітків, ЗМІ тощо.

Аналіз досліджуваної проблеми дозволив виявити неоднозначне ставлення науковців щодо значущості впливу тих чи інших агентів гендерної соціалізації на становлення гендерної ідентичності [8; 6; 7; 10; 24].

Вплив навчально-виховного процесу закладів освіти як провідного чинника гендерної соціалізації на формування гендерної ідентичності відзначають В. Кравець і О. Кікінежді: «Зміст навчального матеріалу, вимоги педагогічного колективу створюють нормативно-психологічне поле для набуття первинної гендерної ідентичності («ми – хлопчики / дівчатка») та виступають засобами формування орієнтацій дітей на егалітарні чи традиційні гендерні стосунки» [9, с. 34]. Низка досліджень підтверджує традиційну орієнтацію в навчанні, яка сприяє формуванню гендерних ролей дівчат і хлопців як відмінних, що спонукає перших відходити на другий план, а других бути активними [34; 19].

Упродовж свого розвитку в процесі гендерної соціалізації особистість набуває відповідних гендерних ролей, на вибір яких великою мірою впливають наявні в суспільстві традиційні гендерні стереотипи. Тому поняття «гендерна роль» та «гендерний стереотип» невід'ємно пов'язані між собою і потребують окремого вивчення, про що свідчить аналізована література [6; 15].

Спорідненість виховання та соціалізації дозволяє використовувати значний досвід, напрацьований у цій галузі, для подальшої розробки соціально-педагогічних умов гендерної соціалізації студентської молоді з

особливими освітніми потребами.

Принципи гендерного виховання, спрямовані на підтримання дружнього співіснування статей, висвітлюються у спільній роботі В. Кравця і О. Кікінежді. Як науковий орієнтир у сфері забезпечення ефективності гендерної соціалізації студентської молоді визначаємо слова авторів, що для «рівноправного людського розвитку потрібні радикальні зрушення в гендерній соціалізації дітей та юнацтва. Необхідно відмовитися від обмежувального підходу до виховання дитини залежно від її статі, від статево відповідних традиційних очікувань на користь особистісного, індивідуалізованого потенціалу» [12, с. 97].

На необхідності упровадження гендерного підходу в педагогічну освіту наголошує О. Луценко. Гендерний підхід у виховному процесі дозволяє виявити, що відмінності у сприйнятті чоловіків і жінок визначаються вихованням на основі поширених у певній культурі уявлень про сутність маскулінного та фемінного. Сучасне виховання, яке ґрунтується на статево-рольовому підході, на думку автора, «...істотно обмежує розвиток особистості рамками традиційних гендерних ролей» [13, с. 336]. Тому вчена вважає, що поняття виховання у сучасній педагогічній науці як певній системі впливу та взаємодоповнення в межах суб'єкт-суб'єктних взаємин освітньо-виховного процесу та соціалізації особистості потрібно розглядати з точки зору гендерного аспекту, «який передбачає гармонізацію статево-рольової взаємодії на основі егалітаризму як принципу рівних прав та можливостей особистості, незалежно від статі» [13, с. 476]. На думку дослідниці, конструктивістське розуміння статі допоможе уникнути стереотипів ієрархічності, дискримінації, асиметрії в навчально-виховному процесі, тому визначає його як «принципово новий сучасний підхід до інтерпретації освітніх проблем» [13, с. 479].

Гендер є визначальним фактором переживання особистістю обмеження життєдіяльності, про що свідчать такі факти зі статистики Всесвітньої організації охорони здоров'я:

- 1) найнижчий рівень життя спостерігається у жінок з інвалідністю;
- 2) найчастіше, як правило, зазнають жорстокої експлуатації жінки і діти з особливими освітніми потребами;
- 3) дівчатка з особливими освітніми потребами практично не представлені серед учнів шкіл;
- 4) фахівці, що надають послуги людям з інвалідністю, отримують низьку зарплату, тому у їх числі в основному жінки [7].

Жіночий досвід переживання реальності формується за допомогою соціального конструювання гендерних відносин, які поділяють людей на категорії чоловіків і жінок. Цей досвід маскується гендерно-нейтральною мовою. Гендерні розмежування побудовані на такій соціальній організації, яка нав'язує діаду домінування відносин між чоловіками і жінками. Ці бінарні розмежування й зумовлюють той факт, що чоловіки, як вища частина діади, пригнічують жінок. Ця форма організації відома як сексизм. Сексизм може взаємодіяти і співіснувати з іншими формами гноблення за ознаками класу, «раси» та інвалідності.

Вивчення проблеми гендерної соціалізації студентської молоді з особливими освітніми потребами довело, що вона має комплексний характер, бо охоплює не тільки дослідження багатьох суспільних наук (філософії, психології, соціології, соціальної педагогіки), що розкривають різноманітні аспекти соціалізації студентів взагалі, але й базується на методологічних засадах гендерних досліджень, які містять ідеологічні концепції щодо взаємовідносин жінок і чоловіків у суспільстві та шляхів розв'язання проблем гендерної рівності в їхніх стосунках.

Вивчення досліджень, присвячених гендерній соціалізації студентської молоді з особливими освітніми потребами, свідчить про спорідненість виховання та соціалізації, що дозволяє використовувати значний досвід, напрацьований у цій галузі, для розробки педагогічних умов гендерної соціалізації студентської молоді з особливими освітніми потребами. Гендерна соціалізація спрямована на подолання нерівності і гендерних

стереотипів, формування егалітарної ідеології статей для встановлення зразкових гендерних відносин на засадах ідеї гендерної рівності.

Поняття «гендер» підкреслює, що чоловічі і жіночі ролі в суспільстві конструюються і визначаються соціально. Їх зміна в бік більш справедливого розподілу ресурсів і доходів, прав і обов'язків, інших явищ суспільного життя є способом досягнення самореалізації особистісних домагань кожної особистості, зокрема у сфері професійної діяльності.

У сучасних психолого-педагогічних дослідженнях дедалі частіше робляють спроби розглянути процес формування особистості з особливими освітніми потребами як представника певної статі, з позиції носія деяких вихідних якостей, які визначають зміст поведінки індивіда як хлопчика або дівчинки.

Отже, на основі аналізу нами виявлено, що в нашій державі питання гендерної соціалізації у зв'язку з обмеженнями життєдіяльності практично замовчується і в соціологічних дослідженнях, і в публічному дискурсі.

1.2. Нормативно-правова база щодо забезпечення гендерної рівності та інклюзивної освіти

На сучасному етапі в Україні вирішення актуальних питань щодо дітей і молоді з особливими освітніми потребами здійснюється відповідно до документів, затверджених міжнародними організаціями, серед яких – ЮНЕСКО, Всесвітня організація охорони здоров'я, Міжнародна організація праці, Міжнародна ліга товариств допомоги людям з особливими потребами. Вони зосереджують зусилля на розробці методів і критеріїв діагностики відхилень у здоров'ї, визначенні обов'язків держав щодо цих осіб, вивченні шляхів удосконалення системи допомоги, розвитку їх правового статусу. Серед міжнародних документів, що регламентують здобуття освіти людьми з особливими потребами, найбільшого значення набули акти, прийняті ООН.

Міжнародне та вітчизняне нормативно-правове забезпечення освіти

молоді з особливими потребами частково висвітлено в працях таких науковців, як Ю. Богінська, О. Василенко, А. Колупаєва, В. Ляшенко, О. Рассказова та ін. Разом із тим, в Україні залишається недостатньо дослідженим соціально-педагогічний контекст законодавства щодо реформування спеціальної освіти молоді з особливими потребами, що й зумовлює необхідність більш детального вивчення цього питання.

За статичними даними, відсоток людей з інвалідністю у світі наблизилася до 680 млн. За даними ЮНЕСКО, у середньому 10 % населення будь-якої країни складають інваліди. Не є винятком й Україна, 25 % населення якої не може повноцінно жити внаслідок наявних психологічних і фізичних бар'єрів. У той самий час розроблені Генеральною Асамблеєю ООН і прийняті в 1993 р. Україною Стандартні правила забезпечення рівних можливостей щодо інвалідів гарантують їм рівні з іншими громадянами можливості на проведення соціальної допомоги і реабілітації [21].

У дослідженні ми окремо проаналізуємо зарубіжне та вітчизняне законодавство з проблеми.

Правова парадигма соціальної роботи з людьми із особливими освітніми потребами базується на певних міжнародних нормах, які почали формуватися на початку 50-х років ХХ століття, після прийняття у 1948 році Всесвітньої декларації прав людини. В основі Декларації лежить думка про рівність усіх людей у своєму праві на життя. Стаття 25 проголошує: «Всі люди повинні діяти до інших у дусі братерства, кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд і необхідне соціальне забезпечення, який необхідний для підтримки здоров'я і благополуччя її самої та її сім'ї, і право на забезпечення на випадок безробіття, вдовства, хвороби, інвалідності, старості чи іншого випадку, втрати засобів до існування за обставин, які не залежать від неї» [25].

Міжнародні стандарти щодо забезпечення прав і гарантій соціального захисту дітей-інвалідів відображені в документах Організації Об'єднаних Націй, серед яких – Декларація прав дитини (1959), Декларація соціального

прогресу та розвитку (1969), Декларація про права розумово відсталих осіб (1971), Декларація про права інвалідів (1975), Всесвітня програма дій щодо інвалідів (1981), Конвенція про права дитини (1989), Всесвітня декларація щодо забезпечення виживання, розвитку і захисту дітей (1990), Принципи захисту психічно хворих і покращення психіатричної допомоги (1991), Стандартні правила забезпечення рівних можливостей відносно інвалідів (1994) [25, с. 45].

У міжнародних документах виразно наголошується на тому, що людину, яка є неповноцінною фізично, психічно чи соціально, треба забезпечувати спеціальним режимом, освітою і турботою, які їй необхідні через її особливий стан, гарантувати їй соціальне забезпечення, страхування і добробут. Розумово відстала людина має ті ж самі права, що й інші люди, а також право на належне медичне обслуговування і заступництво, які дозволять їй розвивати свої здібності. У разі необхідності – на влаштування у спеціальний заклад, умови її проживання повинні бути максимально наближеними до умов звичайного життя.

Проблеми, з якими стикаються інваліди, уперше були висвітлені у Всесвітній програмі дій щодо інвалідів (1981). У Програмі зазначається, що більшість інвалідів у світі не може вести повноцінний спосіб життя, оскільки суспільство створює соціальні і фізичні бар'єри, які перешкоджають їхній інтеграції.

Всесвітня програма дій щодо інвалідів стала основою для проведення «Десятиріччя інвалідів» (1981–1991), одним із досягнень якого було встановлення Міжнародного дня інвалідів і розробка Генеральною Асамблеєю ООН Стандартних правил забезпечення рівних можливостей для інвалідів, як уже зазначалося вище [21]. Цей документ має рекомендаційний характер, тобто рекомендує прийняття державами моральних та політичних зобов'язань, а також передбачає реалізацію принципів, що стосуються співробітництва і відповідальності. В шостому пункті резолюції виокремлено освіту як «...важливий засіб інтегрування осіб із особливими потребами /

інвалідністю та зазначено, що держави-учасниці зобов'язані визнати принцип рівних можливостей у сфері початкової, середньої та вищої освіти для осіб з інвалідністю» [21].

Саламанкська декларація та «Програма дій щодо освіти осіб із особливими освітніми потребами» є важливими міжнародними нормативними документами, в яких дається визначення терміну «інклюзивна освіта». У сфері вищої освіти прийняті рішення на Конференції міністрів освіти країн Європи про посилення соціальної мети та відповідальності щодо надання освітніх послуг людям з обмеженнями життєдіяльності.

Відповідно до Комюніке Лювенської конференції заклади вищої освіти країн-учасниць Болонського процесу зобов'язалися забезпечити належні умови для осіб з інвалідністю. Відповідно Україна, яка доєдналася до цих реформ також має виконувати всі взяті на себе зобов'язання. Це стосується стратегічного напрямку забезпечення рівності та соціальної взаємодії в рамках Європейської співпраці в освіті («ЕТ 2020») [12]. Власне Україна, як учасниця Болонського процесу, «...має використовувати роль освіти, і вищої освіти зокрема, як основний інструмент досягнення високого рівня соціального захисту та розвитку моделі соціальної інклюзії осіб із особливими потребами» [12, с. 78].

Вважаємо доцільним окремо схарактеризувати міжнародну законодавчу базу гендерної парадигми.

Одним із найважливіших міжнародних документів, який не тільки забороняє всі форми дискримінації щодо жінок, але й передбачає функції контролю за виконанням норм цього документу усіма країнами, яка його ратифікувала, стала Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW, або «Жіноча конвенція»), яка була прийнята ООН у 1979 р. та набула чинності у 1981 р. Ст. 10 цього документу визначає: «Держави-сторони вживають усіх відповідних заходів для того, щоб ліквідувати дискримінацію щодо жінок, з тим щоб забезпечити їм рівні права з чоловіками в галузі освіти...» [12, с. 111].

У 1995 р. відбулася Четверта Всесвітня конференція зі становища жінок (Пекінська конференція) – перший міжнародний захід, у підсумкових документах якого були використані терміни «гендер» та «комплексний гендерний підхід» (gender mainstreaming). Документи, розроблені та одностайно прийняті у Пекіні, – Платформа Дій задля рівності, розвитку і миру та Пекінська декларація – відобразили нові міжнародні зобов'язання щодо забезпечення рівності жінок і чоловіків. У Платформі Дій визначено 12 стратегічних пріоритетних напрямів для всіх країн, що підписали ці документи. Одним із цих напрямів визнано освіту: «капіталовкладення у формальну і неформальну освіту та навчання дівчат і жінок є одним із найкращих засобів досягнення стабільного розвитку та економічного зростання». Основною передумовою успішного здійснення Платформи Дій визнано зобов'язання та конкретні заходи з боку урядів, міжнародних організацій та установ і мобілізацію необхідних ресурсів на всіх рівнях.

У жовтні 1998 р. у Парижі відбулася Всесвітня конференція з вищої освіти, під час якої було прийнято «Всесвітню декларацію про вищу освіту для ХХІ-го століття: підходи і практичні заходи» [9]. У декларації наголошено, що в наукових дослідженнях проблем вищої освіти необхідно спрямувати зусилля на викорінення всіх гендерних стереотипів, урахування гендерних положень у всіх дисциплінах і збільшення участі жінок на всіх рівнях й у всіх освітніх компонентах, забезпечивши тим самим вищий рівень активності у процесі прийняття рішень [9]. Тобто знову було підтверджено курс європейської освітньої спільноти на досягнення гендерної рівності.

Окремий інтерес у освітній сфері представляють освітні програми ЄС – «Сократ» і «Леонардо да Вінчі», які сприяють встановленню рівних можливостей жінок та чоловіків.

У вересні 2000 р. на Саміті Тисячоліття у Нью-Йорку було затверджено Декларацію Тисячоліття ООН [14], що визначила цілі та конкретні завдання на довгострокову перспективу, серед яких дві цілі і чотири завдання напряму зорієнтовані на досягнення рівності. Україна ратифікувала всі вищезазначені

документи й тим самим взяла на себе певні зобов'язання у сфері забезпечення дійсної гендерної рівності, у т.ч. й у сфері освіти.

У Конвенції про права осіб з інвалідністю (2006) у статті 6 окремо виділено жінок з інвалідністю, де зазначено: «Держави-учасниці визнають, що жінки з інвалідністю та дівчата з інвалідністю піддаються множинній дискримінації, й у цьому зв'язку уживають заходів для забезпечення повного й рівного здійснення ними всіх прав людини й основоположних свобод» [21, с. 541].

Отже, у цілому міжнародні документи з питань освіти інвалідів за соціально-педагогічним змістом із 70-х років ХХ ст. спрямовані на успішну реалізацію курсу на закриття спеціальних закладів освіти, крім тих, що призначені для людей з важкими вадами здоров'я, тому дискримінація дітей і молоді з особливими потребами є лише на першому рівні реформування освіти; із початку 90-х років міжнародні документи визначають включену (інклюзивну) освіту як пріоритетний напрям реформування спеціальної освіти. В Україні для координації дій, пов'язаних із виконанням міжнародних документів про освіту людей з особливими освітніми потребами, діє низка законодавчих актів, згідно з якими спеціальна освіта залишається поширеною формою навчання дітей і молоді з особливими потребами і набуває подальшого розвитку й удосконалення; створено передумови для розвитку інтегрованого та інклюзивного освітнього процесу, допускається закриття спеціальних закладів освіти за наявності відповідних умов для навчання і можливостей надання соціальних послуг у загальноосвітньому закладі.

Відсутня державна політика та стратегія щодо захисту прав жінок і дівчат з особливими освітніми потребами, у тому числі їх права на інклюзивну освіту, охорону здоров'я, зайнятість, житло та участь у політичному і громадському житті. Відсутні механізми для захисту жінок і дівчат з особливими освітніми потребами від множинних форм дискримінації, а також від насильства і жорстокого поводження.

За даними [37; 15], в Україні існує практика примусової стерилізації жінок, визнаних недієздатними, за згодою їх опікуна і без їхньої вільної і усвідомленої згоди.

У зв'язку із стійкою тенденцією зростання кількості осіб з обмеженими можливостями серед здорового населення останніми роками в Україні гостро постає питання соціального забезпечення, захисту, реабілітації та освіти означеної категорії населення. Відповідно до цього в ментальності соціуму відбуваються зрушення, підтвердженням яких може бути відмова від поняття «інвалід», що акцентує увагу на відсутності якихось можливостей чи на недієздатності, і прийняття більш гуманного «особа з обмеженими можливостями», «особа з особливими освітніми потребами» та ін.

Здобуття незалежності держави ознаменувалося прийняттям основного Закону – Конституції України, де стверджується рівність прав усіх людей, незалежно від політичних, релігійних та інших переконань, місця проживання, раси, статі, кольору шкіри, етнічного та соціального походження, майнового стану, від мовних та інших ознак. У Конституції визначено та стверджено основні права людини, серед яких – право на освіту (ст. 53), право на соціальний захист (ст. 46) та ін. [22].

Положення прописане у Конституції, наочно показує, як підходи до інвалідності та осіб з інвалідністю в Україні (принаймні, у перші роки після здобуття незалежності) віддзеркалюють традиції радянського періоду. Замість того, щоб несприятливе становище, у якому опиняються особи з інвалідністю, розглядати у термінах дискримінації або рівності, Конституція визначає осіб з інвалідністю як уразливих, не здатних доглядати за собою і залежних від державної допомоги. Метою надання права соціального захисту є допомога людям з інвалідністю з гуманітарних міркувань, але не забезпечення їх рівної з іншими участі в усіх аспектах життєдіяльності.

Законодавчого визнання набуло право на здобуття освіти громадянами України без будь-яких обмежень у прийнятому Законі «Про освіту» (1993) та новій редакції цього закону 2017 року [18].

Поступово розвивається і вдосконалюється й нормативно-правова база, орієнтована на впровадження інклюзивного навчання. Сьогодні відповідні положення містяться в Законах України «Про освіту» (ст. 37), «Про дошкільну освіту» (ст. 33), «Про загальну середню освіту» (ст. 21), «Про професійно-технічну освіту» (ст. 42), «Про вищу освіту» (ст. 3). Відповідні положення також внесено до законів України «Про охорону дитинства» (ст. 7) та «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» (ст. 4, 22) [18; 17].

Одним із перших важливих кроків, спрямованих на виконання цього завдання, став Указ Президента України від 17.04.2002 р. «Про Національну доктрину розвитку освіти» [16].

Поступово прийнято ряд постанов Кабінету Міністрів України «Про встановлення строку навчання у загальноосвітніх навчальних закладах для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку» від 23.04.2003 року, «Про затвердження Державного стандарту початкової загальної освіти для дітей, які потребують корекції фізичного та(або) розумового розвитку» від 5.07.2004 року; накази Міністерства освіти і науки України – «Про затвердження положення про індивідуальну форму навчання в загальноосвітніх навчальних закладах» від 20.12.2002 року, «Про створення умов щодо забезпечення права на освіту осіб з інвалідністю» від 2.12.2005 року, «Про забезпечення прав дітей-інвалідів та дітей, які потребують корекції фізичного та(або) розумового розвитку» від 27.11.2007 року та ін. [2; 8; 9].

У жовтні 2010 року Міністерство освіти і науки України затвердило «Концепцію розвитку інклюзивної освіти», яка передбачає необхідне навчально-методичне забезпечення освітнього процесу в умовах інклюзивного навчання та здійснення відповідних конкретних змін [6].

На виконання поставлених завдань у серпні 2011 року Кабінет Міністрів України затвердив «Порядок організації інклюзивного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах» [18].

Нова редакція Закону України «Про вищу освіту» (2017) декларує, що

«Особа з особливими освітніми потребами – це особа з інвалідністю, яка потребує додаткової підтримки для забезпечення здобуття вищої освіти» [18]; тому «навчальні заклади зобов'язані створити та забезпечити рівні умови доступу до вищої освіти, у тому числі забезпечити осіб з особливими освітніми потребами спеціальним навчально-реабілітаційним супроводом та створити для них вільний доступ до інфраструктури ЗВО з урахуванням обмежень життєдіяльності, зумовлених станом здоров'я» [18, с. 15]. Також у Законі поняття «вищий навчальний заклад» (ВНЗ) замінюється терміном «заклад вищої освіти» (ЗВО) – «окремий вид установи, яка є юридичною особою приватного або публічного права, діє згідно з виданою ліцензією на провадження освітньої діяльності на певних рівнях вищої освіти, проводить наукову, науково-технічну, інноваційну та/або методичну діяльність, забезпечує організацію освітнього процесу і здобуття особами вищої освіти, післядипломної освіти з урахуванням їхніх покликань, інтересів і здібностей» [19, с. 21]. Цих змін і будемо дотримуватись у дисертаційному дослідженні.

Питання забезпечення доступу до якісної освіти дітей з особливими освітніми потребами є одним із пріоритетів держави у сфері освіти [18]. Відповідно до частини 6 статті 3 Закону держава створює умови для здобуття освіти особами з особливими освітніми потребами з урахуванням індивідуальних потреб, можливостей, здібностей та інтересів, а також забезпечує виявлення та усунення факторів, що перешкоджають реалізації прав і задоволенню потреб таких осіб у сфері освіти [18]. У Законі визначено такі нові поняття, як «індивідуальна програма розвитку», «інклюзивне навчання», «інклюзивне освітнє середовище», «розумне пристосування», «універсальний дизайн у сфері освіти» тощо.

Підкреслимо, що новим Законом України «Про освіту» передбачена норма про обов'язковість здобуття учнями гендерної компетентності – здатності усвідомлювати рівні права і можливості.

Звертаємо увагу на те, що постановою Уряду від 12 липня 2017 р. № 545 уже затверджено Положення про інклюзивно-ресурсний центр.

З урахуванням редакції пункт 31 статті 48 Закону України «Про загальну середню освіту» до цього Положення будуть внесені відповідні зміни.

Отже, здійснений аналіз нормативно-правових документів у сфері освіти дав змогу встановити, що інклюзивна освіта стрімко розвивається і є пріоритетним напрямом державної політики, і в цій сфері наявні суттєві досягнення.

На необхідності інтегрування студентів з особливими освітніми потребами наголошено в офіційних документах на рівні постанов Кабінету Міністрів України та державних програм [24].

Аналіз законодавчих та нормативно-правових документів засвідчив, що освітня політика нашої країни щодо студентів з особливими освітніми потребами характеризується щонайбільшим залученням держави до постійного розв'язання проблем цієї категорії молоді, однак механізми реалізації цього процесу нині перебувають на етапі активної розробки та вдосконалення [7].

Унаслідок цього особи з інвалідністю в Україні відчувають серйозні обмеження у своїй здатності до участі на рівній основі з іншими, особливо у сфері освіти, зайнятості та в інших галузях соціального життя.

Стаття 24 Конвенції про права осіб з інвалідністю гарантує «право осіб з інвалідністю на освіту (...) без дискримінації й на підставі рівності можливостей». Закони України «Про основи соціальної захищеності інвалідів» та «Про реабілітацію інвалідів в Україні» вимагають від навчальних закладів створення відповідних умов для тих учнів, інвалідність яких це потребує. Однак, ці положення реалізуються неефективно: кількість навчальних закладів, здатних задовольнити потреби студентів з інвалідністю, є недостатньою; дуже небагато працівників, які навчені для роботи з учнями з особливими потребами; відсутні доступні навчальні матеріали. Наприклад, матеріали, надруковані шрифтом Брайля, доступні тільки в бібліотеках Українського товариства сліпих – неурядової організації, що не отримує державного фінансування; публічні бібліотеки не мають книг, надрукованих

шрифтом Брайля. Уряд підрахував, що «тільки 11 % освітніх установ повністю доступні для дітей з особливими освітніми потребами, і 39 % частково доступні» [12]. У ЗВО спеціальні засоби, необхідні для навчання студентів з інвалідністю, переважно відсутні.

Указ Президента України № 113/2009 від 02.03.2009 «Про першочергові заходи щодо поліпшення становища осіб з вадами зору», що передбачає забезпечення людей із вадами зору безкоштовними озвученими термометрами, глюкометрами та тонометрами, не працює у зв'язку з відсутністю коштів: тифлозасоби (засоби з озвученням) є дорожчими за звичайні у 3–4 рази [6].

Спробу нормативної легітимізації терміна «інклюзивна освіта» здійснено в наказі Міністерства освіти і науки № 855 від 11.09.2009 року, що затверджує План дій щодо запровадження інклюзивного навчання дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, у загальноосвітніх навчальних закладах на 2009–2012 роки [18]. Саме в цьому наказі МОН України чи не вперше наголошено на тому, що: «впровадження інтегрованого та інклюзивного навчання потребує створення відповідного освітнього середовища, забезпечення наукового супроводу, створення навчальних програм, навчальної методичного забезпечення, а ключовим фактором розвитку інклюзивної освіти має бути відповідна підготовка педагогів до роботи з дітьми з особливими потребами» [18].

Зауважимо, що навесні 2019 року вступив у дію законопроект № 7370 про «Про внесення змін до Закону «Про регулювання містобудівної діяльності» (щодо посилення захисту осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення при здійсненні містобудівної діяльності)» до Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності».

10 липня 2019 року затверджено постановою Кабінету Міністрів України № 635 «Порядок організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти».

1 січня 2020 року набув чинності Закон № 4607 «Про соціальні

послуги». Зокрема, закон визначає основні організаційні та правові засади надання соціальних послуг, спрямованих на профілактику складних життєвих обставин, допомогу в їх подоланні громадянам (особам), сім'ям, дітям, молоді, які потребують сторонньої допомоги.

Однак, окремі щорічні міжнародні звіти присвячено лише тематиці забезпечення гендерної рівності. У Звіті із глобального гендерного розриву 2014 р. (Global Gender Gap Report 2014), що готується Світовим економічним форумом (World Economic Forum), вимірюється величина гендерного розриву (gender gap) у чотирьох важливих сферах нерівності між чоловіками та жінками: економічна участь, рівень освіти, політичне представництво та сфера здоров'я. У 2014 році Україна посідала 56 місце із 142 досліджуваних країн (чим вища позиція в списку, тим більше країна наближена до гендерної рівності). В Україні найгіршою є ситуація із політичною компонентою (участю жінок у процесі прийняття рішень) – 105 місце із значенням, яке майже наближається до нуля, тобто, до суцільної гендерної нерівності.

У вересні 2015 року лідери 193 країн під час засідання Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй ухвалили 17 Цілей сталого розвитку на 2016–2030 роки (відомі також як Глобальні цілі сталого розвитку). Ці цілі замінили Цілі розвитку тисячоліття, термін дії яких завершився 2015 р. Цілі сталого розвитку охоплюють широкий спектр проблем сучасності – від протидії бідності до безпечного використання землі. До цих цілей запропоновано 169 конкретних показників, які дають змогу вимірювати прогрес у досягненні цілей.

Лева частка досліджень на гендерну тематику в Україні проводиться різноманітними міжнародними організаціями чи їх представництвами в Україні, які працюють у напрямку утвердження рівності між чоловіками та жінками, забезпечення їм рівних прав та можливостей. Інформація Бюро з питань демократії, прав людини і праці Державного департаменту США, Міжнародної організації з міграції, Британської Ради, ОБСЄ, Програми рівних можливостей ПРООН та інших організацій є цінною для моніторингу

ситуації із забезпеченням гендерної рівності в українському суспільстві.

Вважаємо за доцільне окремо схарактеризувати вітчизняну законодавчу базу гендерної парадигми. Із загального населення близько 45,4 млн людей, які проживають в Україні, близько 24,3 млн або 53,7 % становлять жінки [44].

Розвиток нашого суспільства вимагає суттєвих змін у забезпеченні рівних можливостей жінок та чоловіків у всіх сферах життєдіяльності та юридичного закріплення та елементарного правового впровадження гендерних правозахисних інструментів впливу, розроблення стратегії гендерної політики та її здійснення в Україні, активної участі у цьому процесі представників обох статей [6].

У травні 2006 року Міністерство юстиції видало Інструкцію з проведення гендерно-правової експертизи [49]. Інструкція передбачає, що всі законопроекти мають проходити експертизу, починаючи з 1 червня 2006 року, а чинне законодавство оцінюється з 1 січня 2007 року. Станом на травень 2019 року, Міністерство юстиції здійснило гендерно-правову експертизу 68 законодавчих актів [5]. З них десять були визнані такими, що містять положення, які дискримінують за ознакою статі. З них чотири вже були змінені задля усунення гендерної дискримінації, тоді як шість ще чекають на внесення поправок.

Досить швидкими темпами відбувається розвиток гендерного законодавства в Україні. Серед завдань, які взяла на себе Україна перед Європейським Співтовариством, окреслено досягнення жінками і чоловіками рівних прав та можливостей [6].

Останніми роками Україна досягла значних успіхів у вивченні та осмисленні гендерних проблем [49]. Державна політика сьогодні спрямована на створення рівних можливостей для жінок і чоловіків, при цьому вона організовується з урахуванням міжнародних документів, підписаних Україною. Це, зокрема, Статут Організації Об'єднаних Націй (1945); Загальна декларація прав людини (1948); Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми та з експлуатацією проституції третіми особами (1949); Конвенція

про захист прав людини і основоположних свобод (1950); Міжнародний пакт про громадські та політичні права (1966); Декларація про ліквідацію дискримінації щодо жінок (1967); Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок (1979); Пекінська декларація (1995) та ін.

Проте питанню забезпечення в Україні реальної гендерної рівності має приділятися ще більше уваги з огляду на обраний напрямок роботи Президента та Уряду щодо членства України в Європейському Співтоваристві [45]. А тому розвиток та вдосконалення законодавства в частині гендерної складової є досить важливим завданням, що поставлене перед нами міжнародною спільнотою [45].

Серед основних нормативно-правових актів, спрямованих на реалізацію жінками і чоловіками своїх рівних прав і можливостей, є Конституція України, яка закріпила рівність прав жінки і чоловіка [45].

Так, відповідно до статті 24 Конституції України, громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом [12]. Вона є найбільш значущим конституційним положенням щодо захисту прав на рівність і недискримінацію. Вважаємо за потрібне коротко проаналізувати її. Саме третя частина статті 24 є єдиним положенням, що визначає заходи з боку держави, які можна назвати «позитивними діями». Вона містить довгий список заходів, які держава зобов'язана вжити з метою забезпечення «рівності прав жінок і чоловіків».

Потенційною проблемою є *спеціальні заходи, вживані стосовно охорони праці жінок*. Незважаючи на те, що під час вагітності та в післяпологовий період жінки мають особливі потреби, які можуть вимагати коригування умов їхньої роботи, вони, по суті, не мають особливих професійних вимог безпеки порівняно з чоловіками та навпаки. Ця стаття викриває підхід, який, здається, є прямо дискримінаційним за ознакою статі. Свідчення цього можна знайти в законодавстві: наприклад, Кодекс законів про працю обмежує участь вагітних та жінок з маленькими дітьми у певних видах праці, навіть якщо вони відповідають усім вимогам і готові працювати.

Реалізація тези *«створення умов, що роблять можливим для жінки поєднувати роботу і материнство»*, є проблематичною тому що труднощі в поєднанні роботи з виконанням батьківських обов'язків однаково ускладнюють життя і жінок, і чоловіків, а не тільки жінок (за винятком часу вагітності та післяпологового періоду). Таким чином, маючи найкращі наміри, це положення посилює стереотипне уявлення, що виключно жінки мають нести відповідальність за виховання дітей і тому мають потребу у поєднанні роботи з материнством, а чоловіків це не стосується. Звичайно, Україна не поодиноким у цьому ставленні. Багато держав продовжують дискримінувати чоловіків щодо батьківських прав, можливо, завдаючи шкоди як чоловікам, так і жінкам, а також і дітям.

Встановлення пенсійних пільг теж не є позитивними діями. Різні пенсійні пільги для чоловіків і жінок є дискримінацією через самий факт їх встановлення, отже, вони мають бути заборонені, а не розглядатися як позитивні дії.

Схожим чином п'ятий і останній із цих пунктів, що закликає *«забезпечувати правовий захист, матеріальну і моральну підтримку материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям»*, підсилює стереотипне уявлення, що виключно жінки мають бути відповідальними за виховання дітей і тільки їм потрібно поєднувати роботу з материнством, замість розуміння, що все це рівною мірою стосується і чоловіків. Всі заходи, такі як оплачувана відпустка по догляду за дитиною, сприяння в забезпеченні догляду за дітьми тощо, повинні бути однаково доступні батькам нарівні з матерями.

У Конституції України написано: *«...не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками»* [12, с. 32]. А також і те що: *«Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності,*

у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям» [12, с. 45].

Гендерне законодавство окрім Конституції України також складається з таких законодавчих актів, як Кодекс законів про працю України, Сімейний кодекс України, Цивільний кодекс України та Кримінальний кодекс України, закони України про освіту, пенсійне забезпечення, державну допомогу сім'ям з дітьми, охорону праці, Основи законодавства України про охорону здоров'я та інші.

Проте, незважаючи на існування значної кількості законодавчих актів, що містять гендерний аспект, необхідним було прийняття спеціального законодавчого акту з гендерної проблематики.

У зв'язку з цим, Верховною Радою України 8 вересня 2005 року було прийнято Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». Зазначений закон був прийнятий на розвиток зазначених положень Конституції України.

«Розділ V. Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у здобутті освіти та в засобах масової інформації». Ст. 21. Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у здобутті освіти та професійній підготовці.

Держава забезпечує рівні права та можливості жінок і чоловіків для здобуття освіти [13].

Таким чином, Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» став основним нормативно-правовим актом, що спрямований на досягнення рівного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства та ліквідації дискримінації за ознакою статі [17].

Проте, на даний час, відсутні соціологічні дослідження та статистична інформація стосовно реалізації жінками і чоловіками своїх прав. Відсутній також гендерний аналіз державного бюджету, існування якого окреслило б увесь гендерний дисбаланс [15].

Одним із останніх розпоряджень Кабінету Міністрів України щодо впровадження гендерної рівності та недискримінації у сфері освіти є «Освіта: гендерний вимір – 2020» [19]. Стратегія визначає базові принципи, мету, стратегічні цілі, завдання, цільові групи, сфери впровадження та реалізації державної політики гендерної рівності та недискримінації в освіті [13].

Також Україна ратифікувала Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок і регулярно бере участь в оцінці заходів із здійснення Конвенції [45].

Вітчизняна нормативно-правова база з проблем гендерної рівності носить виключно описовий характер та не забезпечена реальними кроками впровадження, тобто фінансовими та організаційними ресурсами [45]. Громадянська спільнота в Україні в сучасних умовах, на жаль, не є рушієм, який може змінити гендерну ситуацію в країні [45]. Отож, законодавче закріплення гендерної рівності в державі лише теоретично простежується, а в реальних життєвих практиках жінкам складно досягнути повноцінного рівноправ'я на рівні з чоловіками.

Досягнення гендерної рівності має стати ознакою демократичності нашого суспільства; запорукою його економічного розвитку та стабільності; гарантом використання державою всіх потенційних можливостей нації.

У зв'язку з цим відносно новим проектом відповідно до Угоди між Кабінетом Міністрів України та Урядом Королівства Швеції про загальні умови технічного та фінансового співробітництва (від 29 серпня 2007 року) укладено Угоду між Міністерством фінансів України та Шведським агентством міжнародного розвитку та співпраці стосовно підтримки проекту «Гендерне бюджетування в Україні».

Гендерно орієнтоване бюджетування – визнаний у всьому світі

ефективний інструмент, що сприяє розробленню справедливих і ефективних бюджетів, спрямованих на задоволення реальних потреб чоловіків і жінок. Такий підхід до складання бюджетів дає змогу побачити кінцевого отримувача бюджетних коштів, проаналізувати ефективність витрат, а також визначити групи з відмінними та особливими потребами.

Відповідно до Угоди про співробітництво від 17 червня 2015 року № 13010-05 між Проектом, Міністерством фінансів України та Міністерством освіти і науки України МОН активно долучилося до реалізації зазначеного проекту.

25 вересня 2015 року 193 держави-члени Організації Об'єднаних Націй на Саміті зі сталого розвитку в Нью-Йорку одностайно прийняли нову глобальну програму сталого розвитку, що містить 17 цілей, яких світ має досягнути до 2030 року. Гендерна рівність є осередком прав людини і цінностей. Серед них п'ята мета – досягнути гендерної рівності і посилити права жінок та дівчат.

Україна долучилася до головних міжнародних зобов'язань щодо забезпечення гендерної рівності, включаючи Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW, 1980) та її Факультативний протокол, Пекінську декларацію та Платформу Дій (1995); встановила національну законодавчу та політичну основу для гендерної рівності, включаючи Державну програму щодо забезпечення рівних прав та можливостей для чоловіків та жінок (до 2016), а також Національний план дій «Жінки, Мир та Безпека» (2016) як додаток до Резолюції Ради Безпеки.

Незважаючи на вжиті заходи, жінки досі стикаються з перешкодами у здійсненні своїх політичних, економічних та соціальних прав. Випадки насильства щодо жінок та дівчат, включаючи побутове та сексуальне насильство, залишаються перешкодою для повної реалізації їхнього потенціалу. Рівень залученості жінок до процесу прийняття рішень залишається дуже низьким і зосереджений переважно у низькооплачуваних галузях економіки з обмеженим доступом до високих управлінських позицій

в усіх секторах економіки. Натомість жінки переважно задіяні до виконання побутових обов'язків, маючи обмежений контроль над дохідною частиною та ресурсами.

Сьогодні гендерна дискримінація посилюється у зв'язку з анексією Криму, військовим конфліктом на Сході України, економічною та соціальною кризою та вжитими Урядом України заходами суворої економії з метою її подолання. Жінки і діти складають дві третини з 1,6 млн офіційно зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб.

Нав'язування окремими чоловіками сумнівної ідеї про шкідливість гендеру, прагнення ототожнити його з рухами ЛГБТ-спільнот, твердження, що гендер не є властивий для українського суспільства, є не що інше, як намагання соціологічну категорію «гендер» замінити біологічною категорією «стать». Гендерний підхід є продуктом культури людства, є предметом багатьох наукових досліджень і наслідком поступового утвердження напрямку нових знань – гендерології. Гендерні стратегії напрацьовані Радою Європи, і, як країна європейської орієнтації Україна має орієнтуватися на культуру, створену цивілізаціями. Небажання народних депутатів парламенту ратифікувати Стамбульську конвенцію, що засуджує насильство в сім'ї, посиляючись на наявність у ній категорії «гендер», є способом заперечення прогресу щодо рівноправності, скритою формою привласнення чоловіками ролей та обов'язків, спрямованих на гноблення жінки, страх бути витісненими на периферію суспільства.

Загальноновизнано, що рівень розвитку цивілізованої держави та суспільства визначається відношенням до соціально вразливих верств населення, серед яких і молодь, особливо студенти з особливими освітніми потребами [16]. Держава має докласти максимум зусиль для створення відповідних умов соціалізації підростаючого покоління.

Аналіз законодавчої бази щодо зазначеної проблеми показав, що, незважаючи на значну кількість вітчизняних нормативних актів, які стосуються забезпечення гідного життя осіб з обмеженими можливостями та

гендеру, досі не повною мірою забезпечено належні соціально-педагогічні умови для гендерної соціалізації осіб з особливими освітніми потребами.

Для студентів з особливими освітніми потребами здобути вищу освіту в Україні непросто. Переважна кількість ЗВО не здатна прийняти студентів з інвалідністю на денну форму навчання [13]. Відповідно, невтішною є ситуація із гендерної соціалізації студентів з особливими освітніми потребами в умовах ЗВО.

Сьогодні Україна знаходиться між двома сферами впливу – росії та Західної Європи. З моменту здобуття незалежності контроль над політичною владою опинявся по черзі в руках лідерів, які сповідували або рішуче проєвропейські, або проросійські погляди на майбутнє країни, хоч і обіцяли працювати на досягнення балансу. Одним із наслідків такої ситуації є те, що антидискримінаційний закон навіть після внесення поправок містить численні недоліки, які перешкоджають його ефективному застосуванню. У різних місцях законодавчої бази все ще можна зустріти радянський підхід до традиційно дискримінованих груп. Таким чином, доки Конституція та законодавство містять положення про потужне соціальне забезпечення жінок та осіб з інвалідністю, триватимуть очевидні патерналістські підходи у вигляді дискримінаційних правових положень і практик. Проте засоби захисту – навіть «традиційні» щодо жінок та осіб з інвалідністю – залишаються, здебільшого, не забезпеченими та не виконаними. Крім того, оскільки боротьба за майбутнє країни триває, для держави буде надто важливо попередити скочування до політики ідентичностей та зростання нетерпимості до меншин.

Жінки стикаються із гендерною дискримінацією у всіх галузях життєдіяльності, що обмежує їхні можливості брати участь у житті суспільства нарівні з чоловіками. Жінки є головними жертвами дискримінації за ознакою статі в Україні, потерпаючи від дискримінації та невігідного становища, що у значній мірі є наслідками збереження соціальних норм, а саме патріархальних і патерналістських. Таким чином,

незважаючи на змістовну правову базу, що протидіє дискримінації за ознакою статі, ряд нормативних документів містять пряму дискримінацію щодо жінок, а деякі, уявно прагнучи їх «захистити», насправді обмежують здатність жінок робити вибір, особливо у сфері зайнятості. Попри спеціальне кримінальне законодавство, рівні побутової експлуатації та торгівлі жінками продовжують залишатися значними. Жінки перебувають у сфері зайнятості на рівні з чоловіками [40].

Люди з обмеженнями життєдіяльності не мають можливості брати участь у будь-якій сфері життя на рівні з іншими внаслідок як прямої дискримінації, так і відмови від розумного пристосування [12]. Україна є учасницею Конвенції про права осіб з інвалідністю і реформувала своє законодавство для виконання своїх зобов'язань згідно з Конвенцією, але реалізація цих зобов'язань залишається незадовільною [11].

Проблемною є доступність до громадських місць та будівель, попри наявні законні зобов'язання щодо забезпечення доступу і пристосування будівель та інфраструктури [18]. Така категорія громадян не є рівною з іншими у професійному житті, а кількість безробітних серед них дуже висока – як через відсутність належних умов пристосування, так і через дискримінацію основних прав і свобод [12]. Подібним чином, сама влада визнає, що освіта залишається недоступною для більшості людей з інвалідністю.

Однак і досі гендерний аудит і освіта не є вільними від гендерних стереотипів, але найчастіше це має прихований, малопомітний характер, і у кожному ЗВО може виявлятися по-різному. А особливо у вищих школах практично не займаються гендерною соціалізацією студентської молоді з особливими освітніми потребам.

Сьогодні гендерна структура перебуває у стані потрясінь під впливом сучасних військових дій, окупації українських територій, що несуть нові проблеми, зумовлюють внутрішню перебудову гендерних відносин і пошук жінками шляхів розв'язання повсякденних проблем. Незалежна Україна має

вже майже три десятиліття самостійного розвитку. Це був складний час. Але при всіх негараздах це був і великий поступ до гідності, свободи і справедливості. Поряд з ними завжди розглядалась і практично втілювалась рівність. Вони наповнюють і примножують життєву енергію українських жінок і чоловіків.

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ГЕНДЕРНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ НА БАЗІ ГЕНДЕРНОГО ЦЕНТРУ

2.1. Організаційна структура діяльності Гендерного центру

Гендерному вихованню не прийнято приділяти значну увагу, особливо в університетському середовищі. Значущим є використання гендерночутливої мови, формування розуміння своєї належності до певного гендеру. Слід уникати в навчальному процесі некоректних слів, андроцентризмів та поширення стереотипів і сексизму.

Підкреслюємо, що саме система закладів вищої освіти, яка навчає молодих людей, що в недалекому майбутньому стануть елітою країни і будуть її будувати, здатна розвивати принципи гендерної рівності в усіх сферах життя українського суспільства [8].

В сучасних реаліях українські університети уже напрацювали методики і технології, які дозволяють не лише продукувати і поширювати знання, але й формувати навички відповідної поведінки, в основу якої покладені знання і принципи гендерної рівності. Одночасно активізація такої роботи сприятиме накопиченню якісних змін і в самому освітньому середовищі [24].

Не потребує доведення думка, що пріоритетним з позиції набуття суспільством ознак егалітарного є гендерночутливий підхід, який можна окреслити таким виразом: «Ми різні, але рівні». Саме цей підхід гендерних досліджень буде базовим нашої роботи.

Студенти з особливими потребами мають певні проблеми, які сформувалися в різні періоди життя і навчання молодих людей та суттєво позначаються не тільки на їхній пізнавальній активності, а й на інтеграції в освітнє середовище [37]. Серед них: труднощі у подоланні бар'єрності навколишнього середовища, зокрема освітнього; прогалини в знаннях; труднощі у сприйнятті навчального матеріалу у загальноприйнятому вигляді; підвищена вразливість до інфекційних захворювань і в зв'язку з цим проблеми з відвідуванням занять; знижена працездатність, підвищена

втомлюваність та виснажливість, порушення концентрації уваги; недостатня орієнтація в соціумі, низька соціальна активність; низький рівень фізичної підготовки; низький рівень мотивації досягнення мети, відчуття втрати майбутнього; дефіцит комунікабельності; звичка до невимогливого, поблажливого ставлення, завищені уявлення про свої можливості; низька самооцінка, нерозвиненість самоконтролю, підвищена тривожність, вразливість, емоційна нестійкість, депресивні стани низький рівень самоактуалізації, нерішучість, переважання інтровертності поведінки та багато іншого [37].

Водночас, системні зміни у вищій освіті у результаті розпочатої Освітньої реформи негативно впливають на становище жінок у сфері освіти. За оцінками НУО, з урахуванням інфляції державні видатки на освіту у 2019 році скоротилися на 30–40 %. У ЗВО та в системі закладів НАНУ розпочато скорочення викладачів і співробітників, а ці посади посідають переважно жінки. Розпочате скорочення гуманітарної складової у вищій школі призвело до значного скорочення годин викладання гуманітарних кафедр, на яких переважно працюють викладачки-жінки.

В Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини у 2016 році створено і діє нині Гендерний центр.

Центр здійснює свою діяльність відповідно до Конституції України, Законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», проєкту «Гендерно-орієнтованого бюджетування в Україні», наказу МОН «Про впровадження принципів гендерної рівності в освіту», Статуту УДПУ та цього положення.

Адміністративно Центр діє на базі факультету соціальної та психологічної освіти Університету. Центр здійснює свою діяльність відповідно до плану роботи, що складається на рік.

Центр створено з метою впровадження гендерної просвіти шляхом надання науково-практичної допомоги викладачам та здобувачам щодо впровадження ідей гендерної культури та гендерних підходів у навчально-виховний процес.

Завданнями Центру є:

- розробка та впровадження гендерного освітнього компоненту діяльності факультету;
- надання інформаційних, тренінгових та просвітницьких послуг у сфері гендерної рівності та гендерних підходів здобувачам (особлива увага студентам з інвалідністю) та викладачам факультету;
- проведення гендерних досліджень спільно із іншими Центрами та студентами;
- створення інформаційної бази з гендерної проблематики;
- організація науково-дослідницьких, науково-організаційних та виховних заходів, спрямованих на дослідження, вивчення та поширення гендерної компетентності в університетському середовищі та місті через університетські та міські ЗМІ;
- створення умов для впровадження соціально-емоційного та етичного навчання (СЕЕН) в освітні практики закладів освіти Черкаського регіону України всіх рівнів;
- залучення науково-педагогічних працівників Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини до впровадження СЕЕН;
- виконання інших завдань для досягнення цілей діяльності Центру відповідно до цього Положення.

Діяльність Центру полягає у реалізації таких напрямів діяльності:

- 1) **Науково-дослідний.** Підготовка наукових статей, доповідей, тез, доповідних та аналітичних записок для опублікування в збірниках наукових праць. Здійснення написання курсових, випускних кваліфікаційних робіт.
- 2) **Науково-організаційний.** Організація та участь у роботі різноманітних шкіл та тренінгів з обміну досвідом роботи центрів гендерної освіти у закладах вищої освіти. Участь у міжнародних науково-практичних

конференціях, круглих столах, семінарах, виїзних засіданнях з гендерної проблематики.

3) **Культурно-дозвіллевий.** Розвиток здібностей та виявлення талантів кожної окремої особистості шляхом створення мистецьких секцій, студій, проведення майстер-класів, конкурсів та фестивалів творчих доробків з гендерної проблематики.

4) **Інформаційний.** Проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи з гендерних питань серед студентської молоді та викладачів. Підготовка та розповсюдження інформаційних матеріалів з актуальних гендерних проблем сьогодення. Підготовка соціальної реклами, шляхом залучення студентської молоді. Розміщення інформаційних матеріалів на сайті Університету.

Напрямок **соціально-емоційного та етичного навчання.** Його метою є: визначення та дослідження різних аспектів формування м'яких навичок шляхом соціально-емоційного та етичного навчання в учасників освітнього процесу закладів Черкаського регіону України всіх рівнів.

Основні стратегічні цілі цього напрямку:

- організація співпраці з ГО «Еджкемп Україна» згідно з Двостороннім меморандумом про співпрацю між факультетом соціальної та психологічної освіти та громадською організацією «Еджкемп Україна»;
- організація співпраці із закордонними профільними інституціями, виконання спільних проєктів, проведення досліджень, організація конференцій тощо;
- проведення наукових досліджень та освітніх заходів, виконання наукових проєктів у галузі педагогіки та психології в контексті формування м'яких навичок шляхом соціально-емоційного та етичного навчання в освітньому процесі закладів освіти Черкаського регіону України всіх рівнів;
- імплементація результатів наукових досліджень з проблематики СЕЕН у практичну діяльність факультету через розробку науково-методичних рекомендацій, навчально-методичних програм та електронних навчальних курсів;

- публікація напрацьованих лабораторією наукових праць, збірників із досліджуваної проблематики;
- організація і проведення національних та міжнародних науково-практичних конференцій і семінарів, літніх шкіл, круглих столів, лекцій та публічних дискусій, неформальних заходів;
- створення мультимедійних та презентаційних матеріалів із досліджуваної проблематики із застосуванням інноваційних методик;
- надання консультаційних, інформаційних послуг особам, які звертаються до лабораторії.

Центр функціонує на засадах, визначених університетом.

Фінансування проектів та ініціатив Центру може здійснюватися:

- за рахунок коштів, що виділяються на виконання конкретних держбюджетних тем Міністерства освіти і науки;
- за рахунок грантів, фондів тощо.

Кошти, що виділяються Центру для проведення досліджень, не можуть бути використані для інших цілей.

Наприкінці навчального року працівники Центру складають звіт про свою діяльність. Звіт про роботу Центру розглядається на засіданні кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи.

Гендерний центр увійшов до Всеукраїнського осередку центрів гендерної освіти України.

Змістовним виступає напрям науково-дослідницької діяльності, що передбачає проведення ґрунтовних розвідок за гендерною проблематикою із залученням учнівської та студентської молоді.

В УДПУ імені Павла Тичини реалізуються освітньо-наукова програма за третім (освітньо-науковим) рівнем вищої освіти зі спеціальності «231 Соціальна робота». Здобувачами виконано і захищено дисертаційні дослідження з гендерної тематики, а саме «Гендерна соціалізація студентської молоді з інвалідністю в умовах ВНЗ», аспірантка А.І. Войтовська (2020); наразі виконується дисертаційне дослідження

«Підвищення безпеки жінок, які належать до уразливих до гендерного насильства груп» А.В. Сарнацька.

За другим рівнем вищої освіти «магістр» зі спеціальності «231 Соціальна робота» виконані випускні кваліфікаційні роботи за темами, наприклад «Підготовка майбутніх соціальних працівників до надання соціальних послуг на основі гендерно-чутливого підходу», «Соціально-психологічна підготовка молоді до здорових стосунків у парі», «Сімейне насильство як соціальна проблема: профілактика та корекція», «Соціальна реклама як засіб профілактики домашнього насильства» тощо.

Водночас реалізовується освітній та науково-дослідницький проєкт «Жінки в історії соціальної роботи» - вийшло 3 томи

У 2023 р. – «Персоналії в історії професійної соціальної роботи».

Традиційною практикою стала організація та проведення Всеукраїнської науково-практичної конференції «Просоціальна особистість у гендерному вимірі: теоретико-методологічні та прикладні аспекти», учасниками якої науковці, освітяни, здобувачі.

Заслуговує іще один дослідницький напрям діяльності Центру, а саме «Гендерний паспорт міста Умань» – довідник, який підготовлений в рамках проєкту «Підвищення рівня відкритості, прозорості та залученості в діяльності Асоціації міст України» за фінансування Ради Європи. Гендерний паспорт міста Умань розроблений на основі даних, отриманих від Головного управління статистики у Черкаській області, Уманського міського центру зайнятості, виконавчих органів Уманської міської ради, Центр інтегрованих соціальних послуг м. Умані.

З метою створення інклюзивного і безбар'єрного освітнього середовища в умовах закладу вищої освіти Гендерний центр ініціював розробку двох гендерних паспортів:

1) «Гендерного паспорта УДПУ імені Павла Тичини», який містить об'єктивну інформацію про гендерну ситуацію в університеті, відображає просвітницьку роботу, яку проводить ГЦ УДПУ імені Павла Тичини,

окреслює перспективні напрямки дослідження в цій сфері та надає рекомендації для подальшого впровадження принципів гендерної рівності та справедливості в освітнє середовище. Гендерна ситуація в університеті висвітлена за такими показниками: склад науково-педагогічних працівників, адміністрації університету, вченої ради університету, корпусу деканів, розподіл контингенту здобувачів вищої освіти за гендерною ознакою на факультетах та в інституті.

2) «Гендерного паспорту факультету соціальної та психологічної освіти УДПУ імені Павла Тичини», який містить об'єктивну інформацію про гендерну ситуацію факультету, відображає просвітницьку роботу, яку проводить ГЦ УДПУ імені Павла Тичини, окреслює перспективні напрямки дослідження в цій сфері та надає рекомендації для подальшого впровадження принципів гендерної рівності та справедливості в освітнє середовище факультету. Паспорт надає статистичну інформацію про діяльність факультету за такими показниками: склад науково-педагогічних працівників факультету; адміністрації факультету; склад вченої ради факультету; Ради роботодавців факультету; гарантів освітніх програм; кураторів академічних груп; розподіл хлопців і дівчат серед здобувачів вищої освіти за освітніми рівнями «молодший бакалавр», «бакалавр», «магістр», а також за третім (освітньо-науковим) рівнем «доктор філософії» тощо.

Серед завдань діяльності центру виокремлюється необхідність підготовки майбутніх фахівців зі спеціальності «231 Соціальна робота» до здійснення професійної діяльності з дотриманням прав людини та принципу гендерної рівності, формування компетентностей з профілактики і протидії явища дискримінації за ознакою статті.

Заслуговує на увагу, розроблений А. Войтовською спецкурс «Гендерна соціалізація».

Поряд з цим здійснюється гендерна просвіта, яка включає в себе просвітницькі заходи, розповсюдження та популяризацію гендерних знань та

гендерної культури, стимулювання гендерної самоосвіти шляхом реалізації неформальної освіти.

Найбільш затребуваною формою неформальної освіти є тренінгові програми, зокрема спільно з Управлінням у справах сім'ї, молоді та спорту Черкаської ОДА реалізували спільний проєкт для представників ОТГ, який стосувався питання гендеру, толерантності та стереотипів.

Успішною практикою виступає організація і проведення гостьових лекцій провідними науковцями, вченими, які діляться кращим міжнародним і вітчизняним досвідом досягнення гендерної рівності.

Участь у презентації українського перекладу Словника Європейського інституту з гендерної рівності. Презентований Словник розроблено Європейським інститутом із гендерної рівності (ЄІР) та з його дозволу перекладено українською. Переклад виконали експертки у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у рамках спільного проєкту Урядової уповноваженої з питань гендерної політики та Представництва Фонду імені Фрідріха Еберта

Ініціативна група Гендерного центру є переможцем проєктних заявок від громад щодо втілення пілотних ініціатив із запобігання домашньому насильству.

Мета проєкту: формування поняття такої важливої соціальної категорії як «гендер»; виховання засад гендерної рівності та поваги до прав і свобод кожної статі; з'ясування стереотипів, які існують стосовно жіночої та чоловічої статі; надання членам громади необхідних практичних знань та навичок щодо того, як можна запобігти та протидіяти домашньому насильству.

Завдання проєкту:

Розкрити поняття «гендер», «гендерні стереотипи», «гендерна рівність», «домашнє насильство».

Сформувати неупереджене ставлення до представників обох статей.

Розкрити прояви гендерної нерівності у різних сферах життя.

Виявити основні показники домашнього насильства.

Проект реалізовується у межах співпраці UNFPA та ГО «Інноваційні соціальні рішення» за підтримки Бюро гуманітарної допомоги USAID. Думки, погляди та рекомендації, викладені у цій ініціативі, належать авторкам і не обов'язково відображають офіційну політику чи позицію UNFPA, ГО «Інноваційні соціальні рішення» або уряду США.

Реалізація проекту полягає у інформаційно-просвітницькій роботі серед громади м. Умань. Поширення інформаційних матеріалів (брошур), а також буде висвітлена інформація через медіа про важливість запобігання та протидії домашньому насильству.

Наступний етап реалізації проекту – тренінг «Гендер: рівні можливості для всіх» для представників ОТГ, представників громадських організацій, зацікавлених сторін, студентства.

Проект Вчимося себе захищати: готуємо Амбасадорок змін» за підтримки фонду «Абіліс» (Фінляндія) (2023).

Метою проекту є підвищення рівня компетентності жінок і дівчат з інвалідністю щодо шляхів посилення їх психо-фізичної стійкості і формування культури безпеки в особистому житті та соціумі через створення інституту Амбасадорок європейських змін – потужної і впливової групи експерток, здатних змінювати стиль життя, як свій власний, так і свого оточення.

Я: Ідентичність і культура. Я і мої ідентичності

Резильєнтність. Що впливає на резильєнтність? Як розвинути навички резильєнтності.

Планування конкретних цілей самовдосконалення і шляхів їх досягнення.

Правила психологічної роботи. Самодіагностика духовного і психічного стану. Вміння формувати запит. Усвідомлення і подолання власних блоків.

«Я в соцмережах» Соціальні мережі: сучасні виклики. Потужний

потенціал і безпеки.

Копірайтинг – чому це важливо. Можливості копірайтера. Про що сьогодні пише копірайтер.

Асертивність. Що означає бути асертивним? Чому важливо бути асертивною людиною? Що це дає?

Асертивність – система методів та технік для підвищення впевненості у собі. Доступні техніки самозахисту та поради від жінки-поліцейської.

Форум-театр – безпечний простір для спілкування, вирішення проблем та діалогу

Створюємо власні вистави.

Протягом проєкту здійснюється супровід психолога і коуча.

27-29 червня 2023 року відбувся Національний EdCamp ВОЛЯ-2023 «Передпереможна сила для післяпереможних планів».

Мета заходу: ознайомлення з науково-педагогічними засадами запровадження міжнародного Дослідження соціально-емоційних навичок (ДоСЕН); результатами та перспективами розвитку соціально-емоційного та етичного навчання (СЕЕН) в Україні; концепцією та очікуваними результатами реалізації проєкту «Державна платформа підтримки учнівства «ПОВІР»», спрямованого на подолання освітніх втрат і розривів, формування та розвитку навичок стійкості й благополуччя, впевненості учнівства у своїх силах у контексті концепту «student agency»; національним онлайн-курсом #освітабездискримінації; отримання нових знань щодо міжнародного досвіду подолання викликів в освіті та суспільстві під час війн та криз; розроблення ціннісно-обґрунтованих планів розвитку Нової української школи у воєнні і повоєнні часи за 8-ма стратегічними напрямками.

Ініціатором є ГО «ЕдКемп Україна». Співорганізатором є Державна служба якості освіти України. Серед партнерів – Комітет Верховної Ради з питань освіти, науки та інновацій, Консультативна рада з питань сприяння розвитку системи загальної середньої освіти при Президентові України, Інститут проблем виховання НАПН України/ Institute of problems on

education, команда PISA Український центр оцінювання якості освіти, Інститут освітньої аналітики.

Дослідження соціально-емоційних навичок в Україні здійснюється за підтримки Міжнародний фонд "Відродження".

На цій національній події відбулося Підписання меморандуму між EdCamp Ukraine та Уманським державним педагогічним університетом імені Павла Тичини про створення дорожньої карти впровадження соціально-емоційних навичок в освіті України. Гендерний центр є виконавцем завдань Меморандуму. Відповідно оновлено Положення про його діяльність.

Позааудиторна робота зі студентською молоддю передбачає й активну соціально-виховну діяльність щодо створення умов для засвоєння позитивного соціокультурного досвіду, додання гендерних стереотипів, формування ціннісних орієнтацій із забезпечення гендерної рівності у взаємовідносинах.

У цьому відношенні заслуговують на увагу форми роботи: брей-ринг «Гендерні стереотипи», флешмоб «Березень – місяць жіночої історії», діяльність гуртка «Марс-Венера», виховна годна «Всенародний день батька!», акція «Ми проти насильства над жінками», акція «Будуємо суспільство без насильства», кураторська година «Здорове суспільство починається зі щасливої та здорової сім'ї», флешмоб «День матері», щотижневі гендерні кінозали, інтерактивна настільна гра «Крізь скляну стелю», комплекс бесід та дискусій із гендерної проблематики; культурно-просвітницькі зустрічі студентів з представниками творчої інтелігенції, цікавими особистостями, фотовиставки «Мій дбайливий люблячий тато», «СТОП насильству над жінками», «Моя мама професіоналка».

Інформаційно-просвітницький напрям передбачає популяризацію кращого досвіду гендерної просвіти і включає різноманітні заходи. Організація проекту-конкурсу «Гендерні дати календаря – травень 2021». Зокрема, День боротьби з цькуванням 4 травня. У цей день в університеті

було проведено захід «Година проти ненависті». Також Центр організував захід до Дня матері та Міжнародний день сім'ї.

Гендерним центром Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини було проведено I етап інформаційної акції «Гендерна рівність на роботі» за підтримки Управління у справах сім'ї, молоді та спорту Черкаської обласної державної адміністрації.

Традиційним є активна участь у Всеукраїнській акції «16 днів проти насилля». У 2021 році діяльність Гендерного центру охоплює наступні важливі дати: 25 листопада – Міжнародний день боротьби з насильством щодо жінок; 1 грудня – Всесвітній день боротьби зі СНІДом; 2 грудня – Міжнародний день боротьби з рабством; 3 грудня – Міжнародний день людей з обмеженими фізичними можливостями; 5 грудня – Міжнародний день волонтера; 6 грудня – Вшанування пам'яті студенток, розстріляних у Монреалі; 10 грудня – Міжнародний день прав людини.

університеті імені Павла Тичини відбулася інформаційна сесія з елементами тренінгу на тему «Запобігання та протидія гендерно зумовленому насильству в умовах війни». Серед учасників – студентська молодь та громадські активісти з числа внутрішньо переміщених осіб та приймаючої громади. Під час заходу було розглянуто поняття «гендерно зумовленого насильства», розкрито його типи та прояви в Україні і світі, проаналізовано небезпеку зростання насильства в умовах війни. Виконуючи практичні завдання, майбутні психологи та соціальні працівники навчилися ідентифікувати ситуації, що містять ознаки насильства, ознайомилися з керівними гуманітарними принципами надання допомоги постраждалим, склали «дорожню карту» та поради для виходу з ситуації гендерно зумовленого насильства. Найбільший інтерес викликало питання «Як ефективно взаємодіяти з поліцією?» та практичні психологічні вправи. Захід організовано та проведено фахівцями ГО «Десяте квітня» Наталією Байдюк та Наталією Цимбал в рамках проєкту «Захист внутрішньо переміщених осіб, постраждалих від конфлікту осіб та розширення можливостей

спільнот», що впроваджується за підтримки Агенства ООН у справах біженців УВКБ ООН.

З робочим візитом в Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини на факультет соціальної та психологічної освіти завітала Байдюк Наталія Василівна – радниця голови з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків.

Взято участь у Всеукраїнському проекті «Каталог кращих практик і проектів організації неформальної освіти» – виданні, спрямованого на поширення ідей неформального навчання молоді, обмін досвідом додаткової соціальної освіти, можливість популяризувати неформальні форми навчання як основу розвитку громадянського суспільства в Україні.

У 2022 р. схвалено Стратегію впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року та затверджено операційний план заходів на 2022–2024 роки з її реалізації. Метою цієї Стратегії є забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидія будь-якій дискримінації у сфері освіти, для всіх учасниць / учасників освітнього процесу, на всіх рівнях освіти шляхом запровадження змін у структурно-організаційному та змістовно-процесуальному аспекті.

Розроблено Стратегію гендерної рівності Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (2023-2030). Мета Стратегії – визначення шляхів забезпечення гендерної рівності та запобігання дискримінації за гендерною ознакою в усіх сегментах університетського простору.

У 2023 р. підготовлено проектну заявку для участі у конкурсі держбюджетних розробок Міністерства освіти і науки України. Тема проекту «Соціально-психологічна реабілітація комбатантів з посттравматичним стресовим розладом методом каністерапії та членів їхніх сімей». Молодими вченими: Гендерні аспекти реабілітації військовослужбовців.

2.2. . Методичні рекомендації щодо організації та змісту гендерної соціалізації студентської молоді з інвалідністю

Вважаємо, що упровадження гендерної рівності в умовах закладу освіти носить наскрізний характер на кожному рівні освіти через гендерночутливе освітнє середовище, упровадження міждисциплінарного підходу до висвітлення теоретичних знань з гендерної теорії; проведення планової виховної та соціокультурної діяльності, спрямованої на нівелювання гендерних стереотипів, які лежать в основі недотримання гендерної рівності та продукують дискримінацію [46]. Вищезначене забезпечує формування гендерної компетентності та рівності студентства загалом, а особливо з освітніми потребами.

Отже, можемо констатувати, що досвід здобувачів освіти з особливими освітніми потребами не є гендерно-нейтральним, адже юнаки та дівчата мають перебувати у різних життєвих ситуаціях, які накопичують своєрідний досвід і розуміння феномену інвалідності.

Варто перейти до розробки необхідних дій при формуванні гендерних підходів серед студентів з особливими освітніми потребами у навчальному процесі ЗВО, а саме:

1. Зміст нормативних дисциплін та дисциплін вільного вибору наповнити гендерними аспектами.
2. Уведення гендерних спецкурсів до навчального плану.
3. Розширення гендерної проблематики наукової роботи студентів.
4. Урахування гендерної складової у «настінному просторі» навчальних аудиторій.
5. Включення розвитку гендерної культури у студентів до плану виховних заходів ЗВО.
6. Використання новітніх освітньо-виховних технологій, форм та методів навчання, що сприяють популяризації у навчанні атмосфери

взаєморозуміння, поваги, формують толерантне ставлення всіх суб'єктів навчального процесу.

7. Спрямування навчальної роботи на формування стійких переконань про рівність прав та можливостей кожної людини, унікальність кожної особистості.
8. Включення гендерного паритету до основних заходів культурно-дозвілевого та соціально-виховного спрямування.
9. Усунення гендерної необ'єктивності викладачів.
10. Недискримінаційне спілкування у роботі професорсько-викладацького складу та студентів.
11. Гендерне співвідношення освітнього процесу.
12. Здійснення гендерної експертизи посібників та підручників.
13. Розробка та видання навчально-методичної літератури для студентів з особливими освітніми потребами, з урахуванням принципів гендерної рівності.

У свою чергу, гендерна чутливість ЗВО може визначатися такими показниками:

- наявність гендерного компонента у змісті навчально-виховного процесу;
- наявність та діяльність Гендерного центру;
- наявність нормативно-правової бази загального характеру та гендерної складової в навчальних планах;
- регулярне проведення у ЗВО гендерної експертизи;
- незалежна гендерна перевірка роботи ЗВО;
- створення у ЗВО середовища, яке дозволяє студентам та професорсько-викладацькому складу поєднувати професійні і особисті інтереси;
- гендерний баланс у складі професорсько-викладацького складу та керівництва [3].

Передбачено і можливі ускладнення при впровадженні гендерної паритету у навчальний процес. На нашу думку, основною перешкодою є недостатня готовність викладацького складу для здійснення навчальної діяльності з практичною реалізацією гендерної стратегії, що може призвести до викривлення гендерного підходу в освіті із статево-рольовим вихованням [18]. Також ускладнює процес відсутність спеціалізованої якісної літератури навчально-методичного характеру, в якій належним чином висвітлюються завдання та сутність гендерного підходу [15]. В Україні відсутні сертифіковані навчальні програми із підготовки фахівців із цієї проблематики. Нагальною потребою є створення експертного кола, яке зможе дати об'єктивну оцінку освітнім програмам на їх відповідність гендерним засадам та надати рекомендації з включення ключових принципів гендерної рівності до змісту освіти.

Створення гендерночутливого середовища університету, заснованого на ідеї гендерної рівності, дозволяє студентам краще зрозуміти себе і своє життя в гармонійному поєднанні його сімейної та професійної складової.

Відповідно визначено шляхи вдосконалення середовища ЗВО:

- 1) збагачення бібліотечних ресурсів гендерною літературою [11];
- 2) популяризація наявної літератури серед користувачів бібліотеки, в тому числі електронних ресурсів [48];
- 3) створення web-сторінки структурного підрозділу ЗВО гендерного спрямування;
- 4) запровадження інноваційних форм роботи щодо підтримки молодих батьків з числа студентів, методична допомога у виконанні батьківських обов'язків у поєднанні з процесом здобуваття освіти;
- 5) розробка фахівцями Соціально-психологічної служби програми підтримки студентів з числа соціально-вразливих категорій молоді на засадах гендерної рівності;
- 6) кількісне і якісне збагачення середовища ЗВО засобами «настінного простору».

Аналізуючи вищезазначене, ми сформували принципи гендерної рівності студентів з особливими потребами для середовища університету:

- переглядати ієрархії між студентами обох статей;
- ставитися з повагою та гідністю до кожного;
- враховувати сильні сторони (цінувати навички і талант);
- визначати потреби, погоджуючи їх з особистою думкою;
- стимулювати студентів до висловлення креативних ідей та надання можливостей втілювати їх в життя;
- вибудовувати ланцюг взаємозв'язку між чинниками, які впливають на життя;
- створювати ресурсні центри підтримки студентів з особливими освітніми потребами;
- напрацьовувати спектр освітніх, реабілітаційних послуг для такої категорії студентів в умовах ЗВО [4].

Отже, зробити освіту й освітні заклади гендерночутливими – одне із актуальних завдань для сучасного українського суспільства.

ВИСНОВКИ

У дослідженні представлено теоретичне узагальнення проблеми гендерної соціалізації осіб з інвалідністю. Результати проведеного дослідження засвідчили досягнення поставленої мети, розв'язання завдань і дають право для формулювання таких *висновків*:

1. Схарактеризовано проблеми гендерної соціалізації студентської молоді з інвалідністю. Вивчення проблеми гендерної соціалізації студентської молоді з особливими освітніми потребами довело, що вона має комплексний характер, бо охоплює не тільки дослідження багатьох суспільних наук (філософії, психології, соціології, соціальної педагогіки), що розкривають різноманітні аспекти соціалізації студентів взагалі, але й базується на методологічних засадах гендерних досліджень, які містять ідеологічні концепції щодо взаємовідносин жінок і чоловіків у суспільстві та шляхів розв'язання проблем гендерної рівності в їхніх стосунках.

Гендер є визначальним фактором переживання особистістю обмеження життєдіяльності, про що свідчать такі факти зі статистики Всесвітньої організації охорони здоров'я: найнижчий рівень життя спостерігається у жінок з інвалідністю; найчастіше, як правило, зазнають жорстокої експлуатації жінки і діти з особливими освітніми потребами; дівчатка з особливими освітніми потребами практично не представлені серед учнів шкіл; фахівці, що надають послуги людям з інвалідністю, отримують низьку зарплату, тому у їх числі в основному жінки

2. Проаналізовано нормативно-правову базу щодо забезпечення гендерної рівності та інклюзивної освіти. Аналіз законодавчих та нормативно-правових документів засвідчив, що освітня політика нашої країни щодо студентів з особливими освітніми потребами характеризується щонайбільшим залученням держави до постійного розв'язання проблем цієї категорії молоді, однак механізми реалізації цього процесу нині перебувають на етапі активної розробки та вдосконалення.

Унаслідок цього особи з інвалідністю в Україні відчують серйозні обмеження у своїй здатності до участі на рівній основі з іншими, особливо у сфері освіти, зайнятості та в інших галузях соціального життя.

3. Описано організаційну структуру діяльності Гендерного центру. В Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини у 2016 році створено і діє нині Гендерний центр.

Центр здійснює свою діяльність відповідно до Конституції України, Законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», проекту «Гендерно-орієнтованого бюджетування в Україні», наказу МОН «Про впровадження принципів гендерної рівності в освіту», Статуту УДПУ та цього положення. Адміністративно Центр діє на базі факультету соціальної та психологічної освіти Університету. Центр здійснює свою діяльність відповідно до плану роботи, що складається на рік. Центр створено з метою впровадження гендерної просвіти шляхом надання науково-практичної допомоги викладачам та здобувачам щодо впровадження ідей гендерної культури та гендерних підходів у навчально-виховний процес.

4. Розроблено методичні рекомендації щодо організації та змісту гендерної соціалізації студентської молоді з інвалідністю. На нашу думку, варто перейти до розробки необхідних дій при формуванні гендерних підходів серед студентів з особливими освітніми потребами у навчальному процесі ЗВО, а саме: зміст нормативних дисциплін та дисциплін вільного вибору наповнити гендерними аспектами; введення гендерних спецкурсів до навчального плану; розширення гендерної проблематики наукової роботи студентів; урахування гендерної складової у «настінному просторі» навчальних аудиторій; включення розвитку гендерної культури у студентів до плану виховних заходів ЗВО; використання новітніх освітньо-виховних технологій, форм та методів навчання, що сприяють популяризації у навчанні атмосфери взаєморозуміння, поваги, формують толерантне ставлення всіх суб'єктів навчального процесу; спрямування навчальної роботи на

формування стійких переконань про рівність прав та можливостей кожної людини, унікальність кожної особистості; включення гендерного паритету до основних заходів культурно-дозвілевого та соціально-виховного спрямування; усунення гендерної необ'єктивності викладачів; недискримінаційне спілкування у роботі професорсько-викладацького складу та студентів; гендерне співвідношення освітнього процесу; здійснення гендерної експертизи посібників та підручників; розробка та видання навчально-методичної літератури для студентів з особливими освітніми потребами, з урахуванням принципів гендерної рівності.

Виконана робота не претендує на остаточне розв'язання заявленої проблеми. Подальші напрямки дослідження націлені на розширення змісту соціально-педагогічної послуги та посилення виховної функції батьків для гендерної соціалізації молодших школярів з інвалідністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акусок А. М. Соціалізація особистості як психолого-педагогічна проблема. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2005. № 1. С. 23–25.
2. Аніщук Н. В. Тенденції розвитку інституту конституційно-правового статусу жінок в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.13. Одеса, 2001. 19 с.
3. Безпалько О. В., Едель С. В. Підготовка волонтерів до роботи з дітьми обмежених функціональних можливостей: метод. реком. до проведення тренінг. занять / Ліга соц. працівників м. Києва, Соц. служба для молоді м. Києва. Київ: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2001. 32 с.
4. Бем С. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов / пер. с англ. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. 336 с.
5. Близнюк В. В. Гендерна характеристика ринку праці України. *Економіка і прогнозування*. 2003. № 2. С. 114–126.
6. Богінська Ю. В. Теорія та практика соціально-педагогічної підтримки студентів з обмеженими можливостями життєдіяльності у вищих навчальних закладах: дис. ... докт. пед. наук: 13.00.05. Луганськ, 2013. 400 с.
7. Болотська О. А. Соціально-педагогічні умови гендерного виховання жінок-лідерів в діяльності громадських організацій та рухів: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. Луганськ, 2008. 20 с.
8. Браун Дж. В., Панова Л. В., Русинова Н. Л. Гендерные различия в здоровье. *Социс*. 2007. № 6. С. 114–121.
9. Бурова Г. В. Соціальна інтеграція молоді з функціональними обмеженнями. *Вісник Міжнародного слов'янського університету*. Харків, 2007. С. 38–42.
10. Василевська Т. Е. Маскулінність під тиском сучасних реалій. *Формування гендерного паритету в контексті сучасних соціально-*

економічних перетворень: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 5–7 грудня 2002 р.). Київ: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді; Український ін-т соціальних досліджень, 2002. С. 39–41.

11. Веретенко О. О. Становлення професії соціального педагога в Україні. *Практична психологія і соціальна робота*. 2001. № 4. С. 21–22.

12. Гендерна соціалізація студентської молоді в умовах закладу вищої освіти: інклюзивний підхід: монографія / А. І. Войтовська ; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. – Умань : ЦП Компринт, 2022. 214 с.

13. Гендер і державна політика: навч. посіб. / упоряд. П. Ренкін; пер. з англ. Київ: Основи, 2004. 394 с.

14. Гендер і культура: зб. статей / упоряд. В. Агеєва, С. Оксамитна. Київ: Факт, 2001. 222 с.

15. Гендер і освіта і: навч.-метод. посіб. / О. В. Желіба. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2019. – 256 с.

16. Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 11–13 грудня 2003 р.). Київ: Фоліант, 2003. 300 с.

17. Гендерна експертиза українського законодавства (концептуальні засади) / відп. ред. Т. М. Мельник. Київ: Логос, 2001. 120 с.

18. Гендерна політика Європейського Союзу в Україні: аналітична доповідь / за ред. О. Кисельової; Інститут ліберального суспільства. URL: <https://ua>.

19. boell.org/sites/default/files/lsi_gender_analyse_ukr.pdf (дата звернення: 30.11.2017).

20. Гендерний аналіз українського суспільства / наук. ред. Мельник Т. М. Київ: Логос, 1999. 293 с.

21. Гендерний паритет в умовах розбудови сучасного українського суспільства. [2-е вид., допов., уточ.]. Київ: Український ін-т соціальних досліджень, 2003. 129 с.

22. Гендерний розвиток в Україні: Реалії і перспективи. United Nations Development Programme, UN in Ukraine. Л.: Навчальна книга, 2003. 103 с.
23. Гендерний розвиток у суспільстві: конспекти лекцій / відп. ред. К. М. Левківський, наук. ред.-упоряд. С. П. Юдіна. [2-е вид.]. Київ: Фоліант, 2005. 351 с.
24. Гендерний центр: словник. URL: <http://www.gendercentre.org.ua/slovnik/> (дата звернення: 15.03.2017).
25. Гендерні ресурси українських мас-медіа: ціна і якість: практичний посібник для журналістів та працівників ЗМІ / Н. М. Сидоренко, М. М. Скорик та ін.; ред.-упоряд. Н. М. Сидоренко. Київ: К.І.С., 2004. 76 с.
26. Гендерні стратегії сталого розвитку України / за наук. ред. Л. С. Лобанової. Київ: Фенікс, 2004. 432 с.
27. Кікінежді О. Формування гендерної культури молоді: проблеми та перспективи. Шлях освіти. 2004. № 4. С. 27–29.
28. Кікінежді О. М., Кізь О. Б. Депривована молодь: шляхи гендерної ідентифікації. Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 11–13 грудня 2003 р.). Київ: Фоліант, 2003. С. 164–167.
29. Кікінежді О. М., Кізь О. Б. Формування гендерної культури молоді. Практична психологія та соціальна робота. 2007. № 8. С. 64–69.
30. Кікінежді О. М., Кізь О. Б. Формування гендерної культури молоді. Практична психологія та соціальна робота. 2007. № 9. С. 12–18.
31. Кікінежді О. М., Кізь О. Б. Формування гендерної культури молоді. Практична психологія та соціальна робота. 2007. № 10. С. 19–36.
32. Кікінежді О. М., Кізь О. Б. Формування гендерної культури молоді. Практична психологія та соціальна робота. 2007. № 11. С. 22–28.
33. Мирошніченко Н. О. Соціально-педагогічні умови інтегрування молоді з функціональними обмеженнями в сучасне середовище: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. Київ, 2008. 259 с.
34. Мирошніченко Н. О. Умови інтеграції осіб із функціональними

обмеженнями у суспільство. Соціальна робота в Україні. 2005. № 2.

35. С. 63–69.

36. Міщик Л. І. Проблеми гендерної рівності в освіті й науці. Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 11–13 грудня 2003 р.). Київ: Фоліант, 2003. С. 186–190.

37. Міщик Л. І., Гладиш М. О. Соціально-педагогічна діяльність ЗВО як умова адаптації студентів з особливими потребами у соціалізації. Вісник Черкаського університету. Черкаси, 2008. Вип. 122. С. 125–131.

38. Морган Д. Вивчаючи чоловіків у патріархальному суспільстві. Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / під ред. Ліліани Гентош, Оксани Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 151–166.

39. Сварник М. Інклюзивна освіта в Україні: попередній аналіз ситуації. Інклюзивна освіта: зб. матеріалів проекту. Київ, 2013. URL: <http://ussf.kiev.ua/index.php?go=Content&id=94>.

40. ussf.kiev.ua/index.php?go=Content&id=94.

41. Севаст'янова О. А. Позанавчальна діяльність у ЗВО у контексті нової освітньої парадигми. Освіта Донбасу. 2005. № 2. С. 70–73.

42. Севаст'янова О. А. Соціально-педагогічні умови соціалізації студентської молоді у виховному процесі вищого навчального закладу: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. Луганськ, 2007. 20 с.

43. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / за заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. Київ, 2000. 260 с.

44. Смоляр Л. О. Гендерна рівність та гендерна демократія – стратегічний напрямок розвитку людства в ХХІ столітті. Проблеми освіти: наук.-метод. зб. Київ, 2003. Вип. 36. С. 70–82.

45. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю з обмеженими функціональними можливостями / за ред А. Й. Капської. Київ: ДЦССМ, 2003. 146 с.

46. Таланчук П. М., Кольченко К. О., Нікуліна Г. Ф. Супровід навчання

студентів з особливими потребами в інтегрованому освітньому середовищі: навч.-метод. посіб. Київ: Соцінформ. 2004. 128 с.

47. Фудорова О. М. Інтеграція осіб з обмеженими можливостями в соціум через механізми університет ської освіти. URL: http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/_123456789/4795/2/Fudorova.pdf.

48. Kharkov.ua.bitstream/_123456789/4795/2/Fudorova.pdf.

49. Хорошайло О. С. Виховання духовно-моральних цінностей у студентів з обмеженими фізичними можливостями: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Луганськ, 2008. 20 с.